

BİR OSMANLI KURUMUNUN ADI VE ETKİNLİĞİ ÜZERİNE

Volkan MARTTİN

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Özet

Bu çalışmaya konu olan kurumun adı, ilkin “*İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdirîyeti*” iken yapılan değişikliklerle önce “*Aşâir ve Muhâcirîn Müdirîyet-i Umumiyesi*”, daha sonra “*Muhâcirîn Müdirîyet-i Umumiyesi*”dir. İlk bölümde ismin bir araya gelişi üzerinde düşüncelere yer verilmiştir. Kurumun isminde geçen “Aşâir” sözcüğünün dönemi içindeki kullanıma örnekler verilerek, yanlış ve yanlış kullananlar örneklendirilmiştir. “Muhâcir” kelimesinin ise Osmanlı topraklarının daralmasıyla artan göç ve iskân sorunu paralelinde, kimi devlet kurum ve kuruluşlarında; komisyon, idare olarak rastlanıldığına değinilmiştir. Yirminci asrın başlarında yaşanan büyük gâilelerin, iç ve dıştan gelen baskıların sonucunda bu müdirîyetin teşkil edildiğini görülmektedir. 1913 yılında kurulan müdirîyet, 1916 yılında genel müdirîlüğe dönüştürülmüştür. Kurumun ilk müdürü Suad Bey; ikincisi ise Şükrü [Kaya] Bey’dir. 1916 yılında genel müdirîlüğe dönüştürüldüğünde genel müdür olarak Şükrü Bey atanmıştır. Kısa bir süre sonra iyi eğitim almış başka bir vatanperver bürokrat, daha sonra diplomat; Hamdi Bey, genel müdirîlüğe getirilmiştir. Birinci bölümün sonunda adı konusunda düşüncelerden hareketle Osmanlı devlet teşkilatının son dönemlerinde kurulan bu müdirîyetin, adının farklı kullanımları örneklerle işlenmiştir. İkinci bölümde, Osmanlı ülkesi içinde gezgin (seyyar) ya da yarı gezgin (nîm seyyar) bulunan aşiretlerin özel hallerini ve sosyal durumlarını incelemek için gerekli araştırmaları yapmak ve bunların yerleştirilmeleri ve vatanlaştırılmaları ile aynı zamanda göçmen (muhâcir) işleriyle uğraşan bu kurumun etkinliğine değinilmiştir. Genel müdirîlüğün (Müdirîyet-i Umumiye) çıkardığı yayın organlarının isimleri sıralanmış, yayınlardaki eksiklikler dile getirilmiştir. Toplamda altı büyük neşriyat yapan genel müdirîlüğün, aynı yolla birçok talimatnameyi ve nizamnameyi merkez ve taşraya göndermekten de geri durmadığı vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdirîyeti, Aşâir ve Muhâcirîn Müdirîyet-i Umumiyesi, Şükrü [Kaya], Aşiretler, Muhâcirler.

ON THE NAME AND EFFECTIVENESS OF AN OTTOMAN INSTITUTION

Abstract

The name of the institution explored in this research initially was “İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdirîyeti” (Directorate for the Settlement of the Tribes and Immigrants), bu with later alterations it was turned first into “Aşâir ve Muhâcirîn Müdirîyet-i Umumiyesi” (General Directorate for the Settlement of the Tribes and Immigrants) and then to “Muhâcirîn Müdirîyet-i Umumiyesi” (General Directora for the Settlement of Immigrants). There are different views on the formation of the name of the institution of research subject. Different uses of the term “aşair” (tribes), either in wright or wrong meanings, are given as examples. As for the term “muhacir” (immigrant), it is used, in parallell with the migration and settlement problem increasing with the shrinking of Ottoman territories, as “commission” and “administration”. It seems that this directorate was invented as a result of big problems and internal and external pressures felt at the beginning of the 20th century. Although founded in 1913, the directorate was converted into “general directorate” in 1916. Its first director was Suad Bey, to be followed by Şükrü Kaya as the second director. When it was converted into “general directorate”, Şükrü Bey was appointed the general director. Soon afterwards, Hamdi Bey, a well educated patriotic bureucrat, as well a diplomat of the years to come, replaced him. After the views on the name of this institution was brought into light, their uses in different meanings were exemplified. It was shown how the meanings lost their original meanings over time. The effectiveness of this institution, exploring the social conditions and private questions of the traveling and semi-resident tribes and taking the measures for thir settlement and naturalization, together with other difficulties faced by the immigrants, was elaborated. The names of the publications published by “general directorate” have been listed and the deficiencies of these publications have been highlighted. “General directorate” have issued six publications in total. Similarly, it was emphasized that it sent several decrees and regulations to the center and countyside.

Key words: Directorate for the Settlement of the Tribes and Immigrants, General Directorate of Tribes and Immigrants, Şükrü Kaya, Tribes, Immigrants.

GİRİŞ

Bu etüt, son zamanlarda yazılı eserlerde adından sıkça söz edilen; bazen doğru, çoğu zaman da yanlış değerlendirmelerle ele alınan bir Osmanlı kurumunu konu almaktadır. Ele alınan eserlerdeki yaklaşımların neler olduğuna; hataların ise nerelerde sıkça yapıldığına değinilecektir.

Bu çalışmaya konu olan kurumun adı; ilk önce, “*İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyeti*”¹ iken daha sonra yapılan değişikliklerle; “*Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyet-i Umumiyesi*”, son olarak “*Muhâcirîn Müdiriyet-i Umumiyesi*”dir.

Bu konu iki sebepten ele alınmıştır: Evvela, zaman zaman yapılan alıntılarda bu isme dikkat edilmemesine bağlı olarak yapılan yorumların isabetsiz oluşu; ikinci olarak, müdüriyetin etkinliği üzerinde yapılan değerlendirmelerde -kısmen belgelere dayanmasından kaynaklandığını düşündüğümüz- eksikliklerin ve yanlışlıkların bulunması.

Yapılan son çalışmalarda kısmî düzelmelerin gözlenmesine rağmen, eskiden yazılmış eserlerin iyi bir tahlil ve tenkit sürecinden geçirilmemesinden kaynaklanan yanlışlıkların hüküm sürmeye devam ettiği eserler, maalesef ki, az değildir.

Bu müdüriyetin adının nereden geldiğinin tespiti için, devlet kurumlarında geçmişteki çağdaş kurumların varlıklarından ve işleyişlerinden söz etmek gerekmektedir.

Kurumun Adı Üzerine

Müdüriyetin adı nereden gelmektedir? İlk okuma ve görüntüye göre bir kanaate sahip birçok yazar, bu hususu pek dikkate almadıklarından daha çalışmalarının başında seçtikleri yolun, nisbî hatalarla dolu olduğunu da anlayamamışlardır.

Bir dönem çalışmak, onun her şeyine hâkim olmak demektir. Her şeyden kasıt elbette hayatın içinde bulunan her şeydir. Bir siyasî olayı inceleyen bir yazar, maalesef, iddiasının aksine bir araştırmacı kimliğine sahip olmadığından, konuya yaklaşımı biraz güdük, hatta bilerek ya da bilmeden taraflı kalabilmektedir. Bunun örneklerini karşılaştırmalı olarak vermeden önce başvuru eserlerindeki tanımlara bir göz atalım: Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi’nde (1997), Osmanlı yönetimi zamanında “muhacirlere ait işler” ile ilgilenen “*teşkilâta ‘Aşâir ve muhacirîn müdiriyet-i umûmiyesi’ denilirdi*”² olarak geçen bu müdürlük, adı ve etkinliği konusunda oldukça kabaca tanımlanmıştır.³ Kurum hakkında böyle kısa tanımlara, çoğu eserde rastlanılmaktadır. Ancak bu genel tanım yapılan eserlerden ayrı olarak, daha ayrıntı bilgilere Balkan savaşları sırasında Rumeli’den Anadolu’ya göçleri işleyen bir kitapta rastlıyoruz.

Aslında, Halaçoğlu (1995: 106), burada özgün bir tanım yapmaktan kaçınarak İkdâm Gazetesi’nde yer alan nizamnameden alıntı yapmıştır. Alıntı konusunda söylenecek birkaç söz olması dolayısıyla, bu alıntıyı doğrudan doğruya buraya almakta büyük bir yarar görmekteyiz. Kitapta aynen:

“...*Balkan savaşı sırasında yeni ve çok büyük göç dalgasının gelmesi, yeni bir teşkilatlanmayı gerekli kıldığından bunun sonucu 1914 yılı başlarında Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyet-i Umûmisi kurulduğuna dair belgeler mevcuttur*” dedikten sonra dipnotta: “*İkdâm, 6052, 16 Kanûn-ı evvel 1329 (29 Aralık 1913), s. 3. Ayrıca bkz. M. Zekerîya Sertel, Hatırladıklarım, İstanbul 1977, s. 81–82.*” şeklinde atıf yapılmaktadır. Metnin

¹ Belgelerden harfîyen yapılan aktarmalarda “*Müdiriyet*”; anlatımda ise “*Müdüriyet*” şeklinde yazım tercih edilmiştir.

² Metnin karşılaştırmalı yazılması nedeniyle doğrudan alıntılar tırnak içinde ve italik olarak yazılmıştır. Asıl metinde italik olan sözcükler ise koyu (bold) olarak vurgulanmıştır.

³ C.8, s. 452; “Muhâcirîn” maddesine köşeli parantez içi yapılan eklemeyen.

devamında: “Kurulan bu müdüriyetin nizâmnamesinin 8. maddesinde; ‘*Umûr-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti, aşâirin ihtiyaçlarını tam mânasıyla karşılamak ve dışarıdan gelecek göçmenlerin sevk, iâşe ve iskânı muâmelelerini yerine getirmek ve içeriden dışarıya vuku bulacak muhâcerete engel olmakla mükelleftir*’ denmektedir” diye geçmektedir.

Akabinde ise;

“*Bu sıralarda Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti bir müdür, iki müdür yardımcısı, iki mümeyyiz, üç birinci sınıf halife, iki ikinci sınıf halife ile üç sevk memurundan oluşmaktaydı*” denildikten sonra yine bir dipnot verilerek, *İkdâm*’ın aynı sayısına atf yapılmıştır (Halaçoğlu, 1995: 107, dn. 669)

İkdâm’dan alındığı söylenen bu kısım, -okuyucular mı düşünüldü bilinmez- tırnak içindeki (!) alıntı da sadeleştirilmiştir. Bunun böyle olması, başka düşündürücü bir vakayı da ortaya çıkarmaya yaramıştır. Dündar (2002: 60), aynen şu şekilde yazmaktadır:

“*Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında Müslüman göçünün büyük miktarlara ulaşması ile birlikte daha geniş bir düzenlemeye gidildi. 13 Mayıs 1913’te İskân-ı Muhâcirîn Nizamnamesi⁴ kabul edildi. Bu nizamnamenin uygulanmasında Dahiliye Nezareti memur kılındı. 1914 yılı başlarında kurulan İAMM’nin⁵, nizamnamesinde, aşiretlerin tüm ihtiyaçlarını karşılamak ve dışarıdan gelecek göçmenlerin sevk, iâşe ve iskânlarını sağlamak ve Osmanlı topraklarından dışarıya göçü engellemek görevlerine sahip olduğu belirlenmişti. İdare yapısı ise, bir müdür, iki müdür yardımcısı, iki mümeyyiz, üç birinci sınıf halife, iki ikinci sınıf halife, üç üçüncü sınıf halife ile üç sevk memurundan oluşmaktaydı⁶”.*

Bu iki metnin karşılaştırılması işi elbette vicdanlı okuyuculara düşmektedir. Bu muhakemeyi yapmadan önce, *İkdâm Gazetesi*’nde yayımlanan bu nizamnamenin sekizinci maddesini harfîyen (transkripsiyonunu) vermek gerekmektedir:

“*Madde 8: Umur-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti, aşâirin ahvâl-i hususiye ve umumiye ve adât-ı ihtiyacât ve temâyülât-ı mahsusâsını tedkik ile tavnî ve temdînleri esbâbını tehiye-i izhâr ve icraatını ibtidâr etmek ve hariçten gelecek muhâcirînin sevk ve iâşe ve iskânı muâmelâtı ifâ ve dâhilden harice vuku bulacak muhâcerete karşı tedâbir-i mania ittihaz ve icra etmekle mükellef olub nezâretin bu mesâil hakkındaki muhaberâtını idare eder.*” (*İkdâm*, No: 6052, s. 3).

Burada dikkat edilmesi gereken başka bir husus daha vardır. Bu nizamname, Dahiliye Nezareti’ne ait olup nizamname maddelerinde nezarete bağlı kurumlara da yer verilmiştir. “*Umur-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti*”ne de ancak sekizinci sıra kalmıştır. Yukarıda geçen “*İAMM’nin nizamnamesinde*” ifadesi bu esere doğrudan atf yapılan bir eser için oldukça düşündürücüdür.

Öte yandan *İkdâm Gazetesi*’nden yapılan atf sayesinde Müdüriyetin vazifesine de değinilmiştir.

İkdâm Gazetesi’nde yer alan bu durum, gerçekte, teşkilat tarihi eserlerinde açıklanmaktadır. Findley (1994), kitabında bu konuyu ele almıştır. 1913 nizamnameleriyle 1908’de bir benzeri dairelerin Dahiliye Nezareti’ne bağlandığını belirtmektedir. Bu oluşumları sayarken nizamnamedeki gibi madde madde gitmiş, beşinci maddede yer alan *Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti*’nden söz ettikten sonra sıra sekizinci maddeye

⁴ Bu Nizamname’nin transkripsiyonu (Halaçoğlu, 1995: 110-115)’de yer almaktadır.

⁵ İAMM: İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti; Burada Dündar (2002: 60) sayfa altına atf (dipnot) yapmaktadır. Bu dipnot aynen şöyledir: “*İkdâm*, 6052, 16 Kânûn-ı evvel 1329 (29 Aralık 1913), s.3. Ayrıca bkz. M. Zekerîya Sertel, *Hatırladıklarım*, İstanbul, 1977, 81-82.” (Dündar, 2002: 60, dn: 89).

⁶ Burada da bir atf vardır. Aynen şöyledir: “*İkdâm*, 6052” (Dündar, 2002: 60, dn: 90).

gelmiştir. Bu maddeyi açıklarken *Umur-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti*'nin göçmenlerle ilgilendiğinden ve II. Abdülhamid'in "*Muhacirin Yüksek Komisyonu'nun varisi*" olduğundan söz etmektedir (Findley, 1994: 266).

Bu yaklaşıma göre müdüriyetin bir dizi komisyonun devamı olduğunu söylemek mümkündür. Zira İâne-i Muhâcirîn Komisyonu, İdare-i Umumiye-i Muhâcirîn Komisyonu, Umum Muhâcirîn Komisyonu, Muhâcirîn Komisyon-ı Âlîsi, Muhâcirîn İane Komisyonu, Uluslar arası Muhacirlere Yardım Komitesi, Turkish Compassionate Fund (Sermaye-i Şevkât-i Osmaniye), Muhâcirîn Yüksek Komisyonu gibi kuruluşlarla işleyiş ve etkinlik⁷ bakımından ortaklığı bulunduğu ve öncelik sonralık bakımından da ilişkili olduğu söylenebilir (Halaçoğlu, 1995: 106; İpek, 1999; İpek, 2006; Erkan, 1996: 96-125).

XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ve zamanla bunaltıcı yoğunluklarda gözlenen göç hareketlerinde, Osmanlı Devleti imkânları ölçüsünde, etkili olmuştur. Ancak gelenlerin planlı ve programlı bir şekilde yerleştirildiğini söylemek pek doğru olmaz. Burada önemli olan husus, göç ve göçmen konularının insan temelinde (hümanistik) alınması ve Babîâlî'nin devletin başta malî gücü olmak üzere bütün imkanlarını zorlamasıdır (Saydam, 1997: 95).

Öte yandan oldukça erken tarihlerde komşu devletlerin, savaş sonucu sınırların değişmesi sonrası, zalimce uyguladıkları göç politikalarıyla uğraşmak, Osmanlı diplomatlarının başlıca görevi haline gelmiştir (Saydam, 1997: 95).

Büyük kitle göçlerinin ortaya çıkardığı yeni sorunlara Babîâlî, insanî duygularla yaklaşmıştır. Gelenlerin kabul edilmeleri ve yerleştirilmeleri işlerinin düzen içinde yapılmasına da gayret edilmiştir. Elbette burada devletin yaklaşımı yanında bölgede bulunan devlet görevlilerinin de gayretleri unutulmamalıdır.

Saydam (1997: 97)'in söylediğine göre, Devletin kendi nüfusunun yeterli olduğu belirtilen bir devirde, giriştiği bu çalışmalar, aynı zamanda geçmişten beri devam eden aksaklıkların giderilmesi için de bir ortam oluşturma umudunu doğurmuştur. Muhacirlerin yerleştirilmesi işi, Devlet kurumları arasında daha tam paylaşılammışken,⁸ "...Yurtlarını bırakarak gelen göçmenlerin devlete sadık olacağı varsayılarak, iskân olunacak yerlerde birer örnek teşkil edip devlet otoritesini hiçe sayan konar-göçerlerin medenîleştirilmesine, bazı '*ekrâd ve urbân aşâiri*'nin de devlet nizâm ve düzenine alıştırmalarında katkıda bulunulacağı"nın düşünülmesi çok dikkat çekicidir.

Takvimlerin 1850'li yılları gösterdiği bir dönemde, devletin insani yardımlarda bulunduğu sırada, iç düzenin sağlanması, huzur ve refahın gelen göçmenlerle artarak sürmesinin hedeflenmesi de üzerinde dikkatle durulması gereken bir konudur.

Oysaki iyi bir tenkit süreci öyküsü olmayan birçok kaynakta yapılan atıflarla adeta genel olarak kabul gören, Dündar (2002), bu tür işlemlerin İttihad ve Terakki'nin başının altından, aşırı milliyetçi bir zihniyetin ürünü olarak çıktığını vurgulamaktadır. Bu müdüriyetin de bu zihniyetin bir ürünü olduğunu sıkça dile getirmektedir (Dündar, 2008). Batılı tarihçilerin düştüğü yanlışa düşerek, kesitin çapını iyi ayarlayamamış, ele aldığı konuda geçmişten gelen bağları iyi değerlendirememiş, sadece bir takım yayınlara ve internet sitelerine malzeme olmuştur.

⁷ Bu konu kişi – kurum ekseninde başka bir çalışma içerisinde incelenecektir.

⁸ İlk önce Şehremaneti göçmen işleriyle ilgilenirken, taşradaki makamlar bu konuda çalışmışlardır. 1860'da kurulan Muhâcirîn Komisyonu, önceleri Ticaret Nezareti'ne bağlıyken, 1861 temmuzundan 1865'e kadar bağımsız olmuşsa da, 1867'de Şura-yı Devlet'e, 1875'te Zabtiye Nezareti'ne dahil edilmiştir. 1878'de ise başka bir oluşum (İdare-i Umumiye-i Muhacirin) olarak artan göçlere cevap vermek için bağımsız olmuştur. (Saydam, 1997: 87)

Muhacirin kelimesinin bu göçler çağında, devletin değişik kademelerinde kullanılageldiğini tahmin etmek zor değildir. Öte yandan “Aşâir” sözcüğünün bu kurumla eklenmesi hususunda birkaç noktanın daha aydınlatılması gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin yönetsel olarak Roma'dan farklı olduğu hemen anlaşılmalıdır. Roma'nın somut egemenlik sembollerinin İmparator Hadrian ile imparatorluğun bütün coğrafyasına yayılmasından sonra, otorite merkezden taşraya doğru gittikçe sıkılaştıran bir düzende tesis edilmiştir. Osmanlı Devleti ise, yaşamının özgünlüğünden olacak, istimâlet⁹ ile adeta Roma'nın tersine merkezden taşraya doğru gittikçe seyrekleşen bir yönetim mekanizmasını esas almıştır. Elbette bu yaklaşım, devletin hemen hemen her ucunda aynıdır. Bu bakımdan sınır bölgelerindeki halkların, sadece “bağlı” olması bu sebeptendir (Ortaylı, 2008).

Osmanlı Devleti, her ne kadar güçlü bir devlet olsa da XVII. yüzyıldan itibaren baş gösteren iç karışıklıklar ve uzun savaş dönemleri nedeniyle, toprak düzeninin insicamı bozulmuş; özellikle XVIII. yüzyılda başlayan kaybedilen topraklardan gelenleri iskân işiyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Önceki yüzyıldan beri devam eden konar-göçer yapıların (aşiretlerin) iskân meseleleri üzerine bir de yeni yüzyılda gelen göçmenleri yerleştirme işleri, devleti hayli meşgul etmiştir (Halaçoğlu, 2006).

Devletin aşiretleri iskân işi ile muhacirleri iskân işini birleştirme düşüncesi daha eskilerde bulunabilir. Ancak kurum bazında; II. Abdülhamid'in muhacir ve aşiret işlerinde etkin oluşu (Dündar, 2008: 400-401), İttihad ve Terakki'ye model olmuş, bu etkinlik merkezleşme için seçilmiştir. Bu sırada İttihad ve Terakkicilerin ilk zaman tecrübesizliklerinden sayılabilecek, Hamidiye Süvari Alayları'nın dağıtılması; aşiret reislerinin devlete karşı mesafeli durmalarına neden olmuştur (Türkmen, 2006: 16). Aynı dönemde Doğu vilayetlerindeki “Ermeni patirtisi” hiç dinmemiş bilakis artarak sürmüştür. Bu sorunların çözümü için, geçmişte var olan düşüncelerin ışığında ortak bir çözüm bulmak adına, adeta “*kuvveden fiile*” geçiş denilebilecek bir mahiyette -biraz önce de söz edildiği gibi- 1913 yılında devlet teşkilatında önemli değişiklikler hayata geçirilmiştir.

Neden İttihad ve Terakki, 1908'lerde olmayan bir oluşumun 1913'lerde olmasını istedi? Bunu Balkan savaşlarına bağlamak *adet-i adiyedendir*. Ancak üzerinde çok düşünülmesi gereken bir konudur. Yalnız Türkçülük ve gayr-i müslim düşmanlığı mı bu müdüriyetin kurulmasına neden olmuştur? Bu soruya çokbilmiş görünen ama işleyişi bilmeyen kalemler hemen evet demişlerdir.¹⁰

Aslında ne olmuştur? Neden böyle bir isimle tesmiye olunmuştur?

Bu sorunun cevabı yine aynı dönemdedir. Bir kere “muhacirin” kelimesinin gelen ve gitmek isteyen göçmenlerle ilgili olduğu söylememiz gerekmektedir. Bu bakımdan Osmanlı belgelerinde çok geniş bir anlam yelpazesi içinde kullanılmıştır. “Aşâir” sözcüğünün, bu müdüriyetin ismine eklenmesi, Vilayet-i Şarkîye meselesinin bir uzantısı gibi görünmektedir. Bunu söylerken; Kutlay (1992: 158) gibi, ‘Aşair’ kelimesinin doğrudan doğruya Kürdleri ifade ettiğini düşünenlerle ve söyleyenlerle de uğraşma niyetinde olmadığımızı belirtmek isteriz.¹¹ Özellikle bu konu kapsamında, aşiret denildiğinde Osmanlı Devleti'nin büyük konar-göçer, yerleşik hayata geçmemiş, büyük ailelerden (topluluklardan) bahsettiği açıktır.

⁹ Osmanlıların uyguladığı “meylettirici ve uzlaştırıcı fetih siyaseti” için kullanılan kelimedir. Osmanlıların uzun yıllar boyunca Balkanlar'da ve Orta Avrupa'da tutunabilme sebeplerinden biri de bu uygulamadır (İlgürel, 2001: 362).

¹⁰ Ermenilerin soykırımı uğradıklarını iddia edenlerce bu dile getirilmiştir (Ataöv, 2006; Halaçoğlu, 2006b: 93)

¹¹ Belirli bir sistemde kaleme alınmamış olan kitap, oldukça kurgusaldır. Bu minval üzere başka bir örnek olarak: Kutlay (1992: 183-184)'da, “İttihad ve Terakki hükümetlerinin kurdukları *“Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi”nin (Göçmenler* 19 | Marttin (2011). Bir Osmanlı Kurumunun Adı Ve Etkinliği Üzerine, Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:2, Sayı:5 ss: (14-30)

Orhonlu (1987), çok iyi şekilde durumu açıklamaktadır. Aslen 1963 yılında yayımlanmış olan “Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)” adlı eseri ile 1976’da Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi’nde yayımlanan “Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı” yazısının derlenerek yayımlanmasından oluşan bu kitap, alanında önemli bir boşluğu doldurmuştur. Orhonlu (1987)’da “Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi’nin kurulması” başlığı altında oldukça erken bir dönemde özgün tespitlerde bulunmuştur. İskân meselesinin nasıl bir anda büyüdüğünü Osmanlı’nın sınırlarının daralmasına bağlı olarak göçmenlerin dalga dalga geldiği bir dönemde “göçmenlerin ihtiyaçları ile meşgul olacak ve onları uygun yerlere yerleştirecek bir teşkilat mevcut değildi” diyerek, teşkilat yapısının kuruluş öyküsüne geçmektedir. Bir komisyon kurularak bu işlerin Şehremaneti üzerinden yürütülmesi amacıyla 1860 yılında “Muhacirin komisyonu” kurulduğunu ardından bu işlerle meşgul olmak üzere “İstanbul’da ‘iskân-ı muhacirin komisyonu’ oluşturulmuş (...) Yüzyılın sonunda ‘her vilayette ayrı ayrı birer iskân-ı muhacirin müdürlükleri kurulmuş, hepsi İstanbul’da bulunan genel müdürlüğe bağlanmıştır. Bu genel müdürlüğün teşkilatı 1914’de çıkan teşkilât kanununa göre yeniden kurulmuştur. Bu müdüriyetin adı da “Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi” olmuştur; önceleri tamamen göçmenlere ait gibi teşkil edilmiş olan “müdiriyyet resmen aşiretleri de faaliyet sahası içine almıştır” diyerek bu oluşumun genel mahiyetini açıklamıştır (Orhonlu, 1987: 119-120)

Yarım asır önce kaleme alınmış bu eserin önemli tespitlerde bulunduğu görülmektedir. Yalnız günümüzde yapılan arşiv tasnif çalışmaları ışığında, bu tespitleri güçlendirecek, bazı eksiklikleri de tamamlayacak bilgi ve belgeye sahibiz artık.

İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin bir müdürlük oluşumunda bu iki ayrı faaliyet sahasını neden birleştirdiği üzerine biraz daha durmalıyız:

Yüzyılın başında devlet teşkilatı konusunda Osmanlı yönetiminin bir takım kısıtlamalara gitme yolunu seçtiğini biliyoruz. Devletin kurumlarının kapatıldığı (tensikât) bir dönemde faaliyete başlayan bu müdüriyet oldukça geniş yetkilerle donatılmış gibi görünse de aslında, birden çok kuruluşun üstlenebileceği sorumlukla kurulmuştur. Dâhiliye Nezareti’ne bağlı bu müdüriyetin (daha sonra genel müdürlük: müdiriyyet-i umumiye), belgelere göre göçmen ve aşiretle ilgili uzaktan yakından her ne varsa; danışılan, bilgi alınan; hatta bazı bilgi düzeltmelerinde bulunan çok yaygın denilebilecek bir faaliyet alanı içinde olduğu gözlenmektedir. Kısıtlamaların yaşandığı, savaşın etkilerinin de çok ağır hissedildiği bir dönemde bu kurum, etkin bir gayret içinde olduğu söylenebilir. Örneğin; ordu teşkilatı içinde bulunan kuruluşlarla, Harbiye Nezareti nezdinde irtibata geçen Müdiriyyet-i Umumiye, Menzil Müfettiş-i Umumiliği’ne ait bir yazışmada, göçmenler (muhacirler) için uygun gemileri sorgulamaktadır. Bu gemilerin işleyişi; duruş, konaklama ve kalkışları hakkında bilgi alınmaktadır (ATASE, ISH, 244/34-2; 245/18-2).

Osmanlı ülkesinde, Harb-i Umumi öncesinde huzur ve sükûnun olduğu söylenemez (BOA, DH.SYS., 25/31)¹². Özellikle Doğu vilayetlerinde (Vilayât-ı Şarkiye) asayiş sağlanamamaktadır. Bu yüzden yabancı uyruklu (tarafsız) müfettişlerin Doğu’da inceleme yapmalarına izin verilmiştir (Türkmen, 2006: 14-15). Doğu’da asayiş bozan durum nedir: Kutlay (1992: 186)’a göre; Yıllarca kendisini aşağı gördüğü Ermenilerin (gayri-ı müslimlerin) son yarım asırda kendisi ile eşit tutulması, bölgede bulunan Kürd “ağalarının” canını sıkıştır.

Genel Müdürlüğü) yazılı yönetmeliğinde” denilmektedir. Ancak yönetmelik maddesi olarak tırnak içinde verilen kısma herhangi bir kaynakça bağlacı, atıf, dipnot verilmemiştir.

¹² Aşiretler arasındaki kavgaları konu alan bu belgenin tarihi, 11 Temmuz 1912’dir. Tarihten de anlaşılacağı üzere, bu sırada Balkan Savaşları devam etmektedir.

Burada aşiret kelimesinin de kullanımını açıklamak gerekmektedir: Osmanlı yönetim anlayışındaki etnik temelli olmayan yaklaşımın biraz şekil değiştirdiği görülmektedir; ancak Osmanlı belgelerinde aşiretlerin Türk, Arap ve Kürd aşiretleri¹³ şeklinde kullanılması; Müslüman aşiretleri ifadesinin de kullanılabilmesine imkân tanımaktadır (Türkmen, 2006: 20). O halde, aşiret denilince yalnız Kürdlerin anlaşılması büyük yanlışlıkların doğmasına neden olabileceği açıktır.

Öte yandan aynı dönemde Ermeniler, Müslüman aşiretlerinin kendilerine saldırdıklarını söyleyerek Batılı taraf devletlerin buna müdahale etmeleri için uğraşmışlardır. Nihayetinde beklenen müdahale olmuş; Ermeniler, memnun edilmiştir.¹⁴ Özellikle İngiltere konsolosları, aşiretlerin Ermenilere karşı sert tutumlarını Osmanlı yöneticileri nezdinde şiddetle protestodan geri durmamıştır (Türkmen, 2006: 17). Buna rağmen bölgede rahat ve huzur sağlanamamıştır. Bölgenin, tarihî Mezopotamya ile bağı nedeniyle emperyalist güçlerin bölgede (Vilayât-ı Şarkıyye) taraftar toplamak için an kaybetmeden çalıştıklarını da unutmamak gerekmektedir.

Hal böyleyken, Trablusgarp ve daha ağır hissedilen Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti'ni ülkeler arenasında zor durumda bırakmıştır. Balkan Savaşlarında kaybedilen topraklardan başlayan göç dalgası, önceleri kurulan komisyonlarla veya idarelerle çözülemeyecek büyük bir sorundu. Zaten batılı müfettişlerin çalışmalarından fayda sağlanamayacağı, Balkan coğrafyası örneğinden bilindiğinden, İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleri, gençlikleri ve idealistliklerinin verdiği enerji ile bu iki sorunu çözmeye işine bir anda yüklenmişlerdir (Ahmad, 1999: 39-40). Özellikle bu müdürlüğün kurulması sırasında gazetelerde yayınlanan, haberlerin iç işleri ilgili kısımlarında “*Vilayât-ı Şarkıyye*” epey yer tutmaya başlamıştır (Örn: İkdam, No: 5701, 5704, 5705, 5711). İskânları mümkün olunabilirse aşiretlerin bölge için huzur bozucu unsur olmaktan kurtulacaklarını düşünen İttihad ve Terakkiciler¹⁵, yüzyıl boyunca Osmanlı teb'asına yapılan onca zulüm ve sürgünü sineye çekerek, vatan olarak kabul edilen Anadolu topraklarını daha iyi tanımak ve işlemek; ayrıca burada huzur ve sükûnun egemen olmasını sağlamayı temel düşünce görmüşlerdir. Bilhassa Rumeli deneyimi, İttihad ve Terakkiciler için unutulmaz bir tecrübe olmuştur (Ahmad, 1999: 190). Balkan savaşları sırasında komitecilerin faaliyetlerinden haberdar olan devlet, bu sefer Anadolu ve Mezopotamya üzerinde başkalarının oynanan aynı oyunu, görmüş; önlem almıştır. Bu önlem bir ıslahat projesi olarak hükümeti epey bir süredir meşgul etmekteydi zaten (Türkmen, 2006: 32). Zira beklenmeyen bir şekilde patlak veren Birinci Cihan Harbi, bütün bu çalışmaların güzergâhında küçük değişiklikler yapılmasına neden olmuştur. Harb-i Umumi başka bir şey daha göstermiştir ki Osmanlı Devleti kendi coğrafyasında kurumsallaşma ve bilgi edinme konularında oldukça geride kalmıştır (Kaymaz, 2006: 18; bkz. BOA, BEO, 4139/310399). İngilizlerin ve daha sonra da Almanların bölgede etkin olma çabaları, Almanlarınki çok geçmişe gitmese de, oldukça gerilere uzanmaktadır (Kaymaz, 2006: 24-25).

¹³ Başka bir anekdot daha verilmesi gerekmektedir. Çerkesler gibi Tatarları da kabile kabile, boy boy ayrı isimlendiren, Osmanlı belgeleri vardır. Gerçekte Tatarlarda kabile (yada çoğulu kabail) yoktur. Ancak Dobruca'ya gelen muhacirler için “Kabail Kaimmakamlığı” teşkil edilmiştir. (Karpas, 2002: 221). Bu konuda bilgilerini paylaşan Sayın Yrd.Doç.Dr. Cezmi Karasu'ya teşekkür ederim.

¹⁴ Burada şunu da belirtmek gerekmektedir. Ermenilerin Berlin Antlaşması gereğince bir takım istekleri vardır. Bu isteklerden biri de “bölgedeki Kürt ve diğer konar-göçer aşiretlerin disiplin altına alınması”dır (Türkmen, 2006: 23).

¹⁵ 1913 yılı Mayıs ayında aşiretlerin, Van taraflarında Ermenilere, Hakkari taraflarında ise Nasturilere saldırdığı haberini alan İngiliz Dışişleri Bakanı Grey, Haziran 1913'te suçluların cezalandırılmasının huzur ve asayiş için gerekli olduğunu söylemiştir. Mahmud Şevket Paşa ise Ermenilerin huzursuzluk çıkararak ortalıkta kötülüğün yayılmasına neden olduktan sonra bir de bu yayılan kötülükten korktuklarını ifade ederek durumu tahlil etmiştir (Türkmen, 2006: 20).

Savaşın acımasız ortamında, her türlü unsurdan medet umulan o kötü zamanlarda, zaten epeydir Doğu vilayetleri ve Mezopotamya’da, bir takım paylaşım planları içinde olan İtilaf devletlerinin yaptıkları çalışmaların ağırlığı bölge unsurlarının savaşa dâhil edilmesi şeklinde olmuştur. Karşı tarafta bulunanların –bugün- Ortadoğu denilen coğrafyadaki unsurları (aşiretleri) kullanma performansı noktasındaki bilgisi ve çalışmaları karşısında bu gibi işlere daha yeni başladığı anlaşılan Osmanlı yönetimi, üzerine oldukça büyük sorumluluklar yüklediği, önceleri bir müdürlük, yaklaşık 3 yıl sonra ise bir genel müdürlük olarak teşkil ettiği, bu harikulade kurumu devreye sokmayı düşünmüştür. Doğu vilayetlerindeki karışıklıkların çözümünde etkili olması için seçilen uygulamanın, geçen asırda düşünsel kökleri olan, kendiliğinden doğmamış, zaman içinde deneyimlerle yerleşmiş bir işleyiş olduğunu söylemek gerekmektedir.

Bu işleyişin en somut olarak karşımıza çıkışı ise şudur: Doğu Vilayetleri Müfettişliği’nin teşkil edilmesinden sonra, genel müfettişler için hazırlanan talimatnamede, müfettişlerin “teftiş daireleri dâhilinde, göçebe aşiret ve kabilelerin iskân ve idareleri hakkında bunların yaşayış ve adetleri, sosyal ihtiyaçları ve buldukları mevkiinin gereğini de dikkate alarak” hazırlayacakları raporları Dâhiliye Nezareti’ne göndermeleri, görevleri arasındadır (Türkmen, 2006: 65).

Demek ki sadece aşırı milliyetçilik yaklaşımının ya da gayri-müslim düşmanlığının bu müdüriyetin kuruluşunda etkili olduğunu söylemek; dönemi, olayları, kaynakları bilmeden küçük bir parçasından büyük resmi yorumlamaya benzemektedir.

Dâhiliye Nezareti’ne bağlı olarak kurulan bu müdüriyetin adının, hükümeti uzun süre meşgul eden, dıştan ve içten geçen baskılarla şekillenen bir çözüm arayışından gelmekte olduğunu tarihlerden, oluşumdan ve daha sonra ayrıntılı olarak değinilecek işleyişten anlaşılmaktadır.

Bu müdüriyetin ilk olarak 1913 yılının Ekim ayı sonunda, “*Muhacirin İdaresi ile tevhid ve tevsî’an teşkil olunan İdare-i Aşâir ve Muhacirîn Müdiriyeti*”ne Eski Mutasarrıf Suad Bey, müdür yardımcılığına (muavinliğine), çalışmalarına son verilmiş Muhaberât-ı Umumiye Dairesi İkinci Şube Müdürü Şerif Muhtar ve “*muavin-i saniliğine*” Muhacirin Müdürü Said Beyler atanmıştır (BOA, BEO, 4226/316922).

Bir süre sonra bu makama Şükrü Kaya’nın atandığını görmekteyiz. Şükrü Bey’in İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdiriyeti’ne atanmasından önce “*Mülkiye Müfettişi*” olarak mübadele çalışmalarında görev aldığı bilinmektedir (Kerimoğlu, 2009: 431, 446). Bu görevden sonra ise, İrade Dahiliye tasnifinde bulunan bir belgeye göre (BOA, İ.DH., 1511/ 1333.M/23), “*Edirne Vilayeti Kal’a-yı Sultaniye Sancağı Mülkiye Müfettişi Şükrü Bey’in*”, 30 Kasım 1914 tarihinde, yani Muhtelit Komisyon çalışmaları daha henüz bitmeden, “*Muhâcirîn ve İskân-ı Aşâir Müdiriyeti*” ne tayin edildiğini görmekteyiz.

Böylece müdüriyetin ilk müdürü, Suad Bey; ikinci müdürü ise, Şükrü Bey’dir. 13 Mart 1916 tarihli bir belgede “*Nezaret-i acziye (Dahiliye Nezareti) merbût İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn İdaresi, 1332 senesinden itibaren mülhak bir bütçeyi hâiz olmak üzere Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umumiyesi’ne tahvil edilmiş*”tir (BOA, DUİT, 39/98). Bu yapısı değiştirilen müdüriyetin, genel müdürlüğüne, 15 Mart 1916 tarihli başka bir belgede geçtiği üzere; “*Dâhiliye Nezareti Aşâir ve Muhâcirîn İdaresi Müdir-i Umumiliğine İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn İdaresi Müdirî Şükrü Bey tayin*” edilmiştir (BOA, DUİT, 39/97). Buna göre ilk genel müdür Şükrü Bey’dir. Şükrü Bey’in bu genel müdürlüğü çok uzun süreli olmayacaktır. 8 Şubat 1917 tarihinde, “*Aşâir ve Muhâcirîn Müdir-i Umumiliğine*” o sırada yardımcı konumda (müdür-i umumi muavini) bulunan Hamdi Bey, atanacak ve imparatorluğun sonuna kadar görevde kalacaktır (BOA, DUİT, 39/108).

Genel müdürlerinin değişmelerinden hareketle bu kurumun geçirdiği değişim anlatılmaya çalışılmıştır. Dikkat edilirse verilen örneklerde müdüriyetin adının çeşitli biçimlerde kullanıldığı görülmektedir. Bu konuya bir açıklık getirmek amacıyla bu kullanımlara değinmekte büyük yarar vardır.

Kurum Adının Farklı Kullanımları

Bu bölümde Osmanlı belgeleri ile kitap ve makale gibi yazılarda rastlanılan farklı kullanım örneklerine yer verilmiştir.

Osmanlı belgelerinde, zamanın bir gereği olarak, kısmi kısaltmalara gidildiği olmuştur. Teke sancağına ait yazının “*Muhacir Dairesi*”ne gönderildiği ama yazının ulaşmadığını konu alan bir belgede, “müdüriyet” yerine “daire” kelimesi kullanılmıştır (BOA, DH. BEO., 649/58)

Bina kirası konusunda belgelere yansıyan 29 Kasım 1914 tarihli bir yazışmada “*Geçen sene Cağaloğlu’nda Nüfus ve Muhacirîn İdareleri için senevî yüz kırk lira bedel ile istihcâr olunan hanenin müddeti hitâm bulmak üzere*” olduğu anlatılmakta “*kontratonun akdi hususu...*” işlenmektedir (BOA, DH.MB.HPS., 28/68). Görüldüğü üzere müdüriyetin adı “*Muhacirîn İdaresi*” olarak geçmektedir. Burada bir kullanım alışkanlığı olduğu söylenebilir; zira devlet teşkilatı içinde bulunan Muhacirin İdaresi, bir sene önce İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyetine dönüştürülmüştür (BOA, BEO, 4226/316922). “*Muhacirîn İdaresi*” adının kullanım nedeni, kira sözleşmesinde geçen ismin değiştirilmeden belgelere sirayet¹⁶ etmiş olması olabilir.

Yayımlanan belgeler arasında olmak üzere, Bursa-Orhangazi çevresinde Yunan askerlerinin yaptığı mezalimi anlatan bir belgede, yöre halkına yardımı için “*Dersa âdet Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi*”ne başvurulması düşünülmektedir (BOA, DH.KMS, 60-2/7’den naklen Yunan Mezalimi, II, 1996: 190). Burada farklı bir teşkilattan söz edilmemektedir.

Başka bir örnek olarak, “*Dâhiliye Vekâleti’ne bağlı olan Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyesi’nin Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti’ne bağlanması*” hususunda karşımıza çıkmaktadır (CA, 30.18.1.1.3.19.8).¹⁷ Yine, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube’den yazılmış bir telgrafın arkasında, “*9 Temmuz minhû* (1331- 22 Temmuz 1915) tarihinde “*Muhâcirîn Müdiriyyetine gönderildiği kayden anlaşılmıştır*” denilmektedir. Burada da İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti’nin kısaltılarak kullanıldığı görülmektedir (BOA, DH.EUM.2.Şb., 9/77).

Bu çalışmaya konu olan doğru kullanıma sıkça rastlanmaktadır. “*Mâ’hezâ, mezkur tahrirat mündericâtı, muhacirîn ile dâhile menkûl efrâd-ı gayrî sâkineye zâhire ve ekmek yerine yevmiye tevzii*” hususunda yapılan bir yazışmada bu kuruluşun adı, “*Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi*”¹⁸ olarak geçmektedir (BOA, DH.İ.UM., E-46/6).

¹⁶ Özellikle bürokratik işleyişin bir özelliğidir ki, yapılan yazışmalarda bir önceki yazı takip edilir. İfadeler ve kullanılan kelimelerin benzerlikleri bir tarafa; bir yanlışlık olduğunda (Örneğin, bir şahıs isminin yanlış yazılması), bu yanlışlık devam eder ta ki konu hakkında malumatı olan birinin bu döngüye müdahalesine kadar.

¹⁷ Göç ve iskan işlerinin doğrudan doğruya iç işleri ilgilendirmesi düşüncesiyle Osmanlı Devleti’nde “Dâhiliye Nezareti”ne bağlanan bu müdüriyet, mesnetsiz yorumlara maruz kalmıştır. Müdüriyetin, Cumhuriyet döneminde yapıldığı üzere Sağlık ve Sosyal Yardımlar Bakanlığı’na bağlanması, faaliyetleri göz önünde tutulduğunda daha isabetli bir eylem gibi görünmektedir.

¹⁸ Daha fazla örnek için Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi yayınlarından; Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (2007), Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1995), kitapları.

Genel müdürlüğün kendisine ait olan antetli kağıtlarında da adı bu şekilde geçmektedir. Latin kökenli Türk Alfabesi'ne göre de kullanım kolaylığı, yaygınlığı göz önünde tutulduğunda yazımı şöyle olması gerektiğini düşünmekteyiz: Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umumiyesi (AMMU).

Yazarlardan ise farklı kullananlara rastlamak mümkündür. Örneğin; Bardakçı'da, bu müdüriyetin adı: “*Dahiliye Nezareti'nin İskân, Aşiretler ve Muhacirler Müdüriyeti*” olarak çevrilmiş; sayfa altındaki notta ise aynen “*İskân, Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyeti*” şeklinde geçmiştir (2009: 12, 13'te dn. 1).

Henüz yayımlanmamış bir doktora tezi içinde aynı kuruluş çok farklı kullanımlarla karşımıza çıkmaktadır (Özdemir, 2007): Tezin 78inci sayfasında “*Aşiretler ve Muhacirin Müdüriyeti*”; 113üncü sayfasında “*Aşiretler ve Muhacirin Genel Müdürlüğü*”; 114üncü sayfasında “*Muhacirin Genel Müdürlüğü*”; 153üncü sayfasında “*Dâhiliye Nezareti İskan-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti*”; 190ıncı sayfasında “*Aşiretler ve Muhacirler Müdüriyeti*”; 222inci sayfasında “*Osmanlı Dahiliye Nezareti'ne bağlı Muhacirin Müdüriyeti*” olarak işlenmiştir. Ancak adın bu kadar farklı kullanımı, bu çalışmayı zihinleri karıştırma kaygısının gölgesi altına taşımıştır.

Çiçek (2005)'in eserinde de, “*İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti (İAMM)*” (s. 101) ve “*İçişleri Bakanlığı, Muhacirin [Göçmenler] Müdürlüğü*” (s.103) olarak yazılmıştır. Çiçek'te ayrıca “*17 Ekim 1915 tarihinde Halep'te Muhacir Müdürü olarak görev yapan Şükrü Bey'e çekilen bir telgrafta ise*” (2005: 307), diye bir ifade geçmektedir. Bu ifadeden Halep'e görevli giden, (Halaçoğlu, 2006b: 81) Genel Müdür Şükrü'nün, özellikle Dâhiliye Şifre Belgelerinin az ve öz yazılmasına bağlı olarak karıştırıldığı anlaşılmaktadır.

Dündar, her iki eserinde de işlediği bu kurumların isimlerini doğru vermekle birlikte kurumun işleyişi konusunda yorumlarda isabetsizlikler bulunmaktadır.¹⁹

Tekeli (2008) ise müdürlük ile genel müdürlüğü karıştırarak, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ni Balkan Savaşlarının bir sonucu olarak ihtiyaca binaen örgütlenerek, “*1914 yılında 'Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Umumisi' kurulmuştur*” (s. 152) demektedir; makalenin devamında ise bu defa aynen; “*Balkan Savaşı dolayısıyla gerçekleşen büyük sayıdaki göçler Osmanlıların iskan işlerinin yeniden örgütlenmesine neden oldu. 30 Nisan 1913'te iskan Muhacirini Nizamnamesi çıkarıldı. Muhacir ve Aşair Müdüriyeti Umumiyesi kuruldu*” (s. 156) şeklinde yazarak bizleri hayrete düşürmüştür. Bu hayrete sebep olan sorun, daha evvelden makale olarak ve sonra yabancı dilde dergilerde yayımlanan bu yazının içindeki bu gelgitler ve belirsizliklerdir.

Sosyal kurumlar üzerinde yapılan bir doktora tezinde ise Müdüriyet; “*Yerel yönetimlerin kayıtsızlığı belki de bu işler için ihya edilmiş olan bir kurumun varlığından kaynaklanıyordu: İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nin varlığı. Devletin muhaceret işleriyle ilgili olarak attığı en önemli adım teşkilatlanma ve işlerin koordinasyonu açısından Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nin kurulmasıydı. Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olacak olan müdüriyet muhacirlerin sevki, iskânı ve beslenmesi ile ilgilenecekti*” (Kıranlar, 2005: 133), şeklinde anlatılmaktadır. Burada her iki teşkilat yapısı bir ayrıma tabi tutulmadan aynıymış gibi zikredilmektedir. Ayrıca, teşkilat yapısı içinde koordinasyon çabasından hiç bahsetmemekte; metinden anlaşılacağı üzere, bunun bir nevi gevşekliğe sebebiyet verdiği söylenmektedir. Burada mülkiye müfettişlerinin de bu işlerde görevlendirildiklerini,

¹⁹ Fuat Dündar'ın yazdıklarını eleştiren ciddi çalışmalar dergilerde yayımlanmıştır. Bkz. (Hacısalihioğlu, 2009); (Efiloğlu, 2010); (Kırmızı-Aktar, 2009).

bu aksaklıkları merkeze bildirdiklerini söylememiz gerekmektedir. Elbette bu gevşekliğin tek nedeni bu müdüriyet olamaz; ancak bunun sebeplerinden biri de savaş halinin getirdiği yılgınlık ve boş vermişliktir.

Orhonlu (1987: 120)'da teşkilatın ilerlemesi aktarıldıktan sonra aynen “*Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi*” adını zikretmektedir.

Kurumun Etkinlikleri Üzerine Genel Bir Bakış

Elbette yaklaşık olarak sekiz yıl ömür sürmüş bir kurumun, üzerinde çokça söz söylenen bu müdüriyetin, etkinliğini ve etkinliklerini her ayrıntısına kadar anlatmak pek mümkün görünmemektedir. Ancak genel bir çerçevede, şimdye kadar yapılan çalışmalardaki eksiklikler ve yanlışlıklardan hareketle, konu işlenmeye çalışılacaktır.

Bunlardan biri olan Halaçoğlu (2006b: 77), Osmanlı Devleti'nin özellikle göçmenler için kurduğu “*İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti*”ni, Balkanlardan ve Kafkasya'dan binbir perişanlık ve sefalet için atılan Müslümanların iskânına ve ihtiyaçlarını tespit ederek bu ihtiyaçları gidermeye çalışan bir kurum olarak tanımlamaktadır.

Çiçek (2005: 101) ise Ermeni Meselesi konusunu işlediği kitabında; tehcir sürecinin Mayıs 1915'ten, 16 Şubat 1916'ya kadar sürdüğünü belirttikten sonra, bu sürede “*hükümetin, Ermeni kabilelerinin yolculuklarını kolaylaştırmak için gerekli bütün önlemleri almaya çalıştığı*”nı vurgulamakta; “*gerek güvenlik gerekse yiyecek ve barınma sağlanması konusunda alınan tedbirlerin koordinasyonu, valilikler ve İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti (İAMM) aracılığı ile*” yapıldığını söylemektedir.

Ancak bu ifade, asılsız Ermeni iddialarının ve onların yandaşlarını harekete geçirerek, müdüriyetin tehcir ile ilişkisini çarpıtmak gayreti içine sokmuştur (Bkz. Akçam, 2008).

Hâlbuki bu kurumun iki ana temelde yükselen vazifesi çok açıktır; aşiretlerin genel ve özel durumlarını, âdet, ihtiyaç ve özel eğilimlerini incelemek; bu incelemelerin sonuçlarından hareket ederek aşiretlerin yerleştirilmesi (*tavattun*) ve medenileştirmelerini (*temeddun*) sağlamak ve bu husustaki işleri yürütmektir. Bununla birlikte dışarıdan gelecek göçmenlerin (*muhacirlerin*) sevk, iaşe ve iskân işlemlerini yerine getirmek; dışarı göçmek isteyenlerle de kurallar dahilinde ilgilenmek ve tüm bu işlerin yanında Dahiliye Nezareti'nin bu konulardaki haberleşmelerini de idare etmektir (Erdoğan, 2005: 33).

Nezaret, teşkilatı içinde, “Memalik-i Osmaniye'de bulunan seyyâr ve nîm seyyar bilcümle aşâirin ahvâl-i hususiye ve ictimaiyyelerini hakkında tedkikât-ı lâzime icrâ ve bunların iskân ve tevtînleri umuru ile iştigâl eylemek üzere bir de Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti²⁰...” kurduğunu belirten bir belgede (BOA, DH.MB.HPS.M., 9/50), açıkça müdüriyetin, Osmanlı ülkesi içinde gezgin (seyyar) ya da yarı gezgin bulunan aşiretlerin özel hallerini ve sosyal durumlarını incelemek için gerekli araştırmaları yapmak ve bunların yerleştirilmeleri ve vatanlaştırılmaları işleriyle uğraşan bir kurum olduğunu görmekteyiz.

Bu bilgi edinme işini görevlendirdiği müfettişler sayesinde yapan müdüriyet (BOA, DÜİT, 41/6), bu dönemde pek sıkça rastlanılan raporlardan edindiği bilgilerle doğru işler yapma, doğru işlerin yapılmasını sağlamakla da ilgilidir. Örneğin, Selimiye Kışlası'nda kalan muhacirlerin temizlik ve sağlık durumları Askerî Tabib Binbaşı Hasan Bey tarafından incelenmiş ve bir rapor hazırlanmıştır. Bu rapora göre kir ve pasak içinde

²⁰ Bu belgede bir zaman kayması vardır. 28 Teşrin-i sâni 1329 / 11 Aralık 1913'te daha yeni Muhacirin İdaresinden değiştirilmiş bir İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti vardır. Halbuki bu belgede “Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi” denilmektedir.

kalan muhacirlerin durumu çok perişandır; her gün bulaşıcı hastalıklardan dolayı kayıplar verilmektedir (ATASE, ISH, 562/31). Ancak, Müdüriyet-i Umumiye “Sıhhiye Müdüriyeti’nin incelemesi sonucunda önceki raporun “mukayyed-i hakikat olmadığı” anlaşılmış, Sıhhiye Müdür Vekili İslâm Bey tarafından yeniden hazırlanan raporda; muhacirlerin “taharet ve nezâfetlerine son derece itina edildiği”, muhacirlere sabun verildiğinden”, elbiselerinin etüve konulduğundan ve adı geçen kışlada emrâz-ı sâriye ve hatta emrâz-ı âdiyenin bile men’-i zuhuruna aid tedâbir-i fenniye ittihaz edilmekte olduğu” dile getirilmiş; bu durum Harbiye Nezareti’ne yazılmıştır (ATASE, ISH, 562/31-2).

Etkinliğin en çok tartışılan ve çokça yazılar yazılan başlığı ise müdüriyetin yayınları kısmıdır. Aslen o devirde devlet teşkilatı içinde yaşıt olduğu diğer kurumlar da böyle yayın faaliyetleri içinde bulunmuşlardır. Meselâ; Dâhiliye Nezareti’ne bağlı bulunan Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, geçici bir kanunla 1913’te kurulmuştur (Düstûr, 1332, II, 5: 115). Bu genel müdürlüğün de yayınları mevcuttur. Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi yayınlarının da basıldığı Hilal Matbaasında yani İstanbul’da basılan bu kitap, 1331 tarihini taşımaktadır. Kapağında alt alta şunlar yazmaktadır. “Bâbîâlî – Dahiliye Nezareti – Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatından – Şibh-i Tifoya Karşı İttihaz Olunacak Tedâbir-i Tahaffuzîye ve Mân’i-i İstilâ’iyye Dâir Talimâtnâme – İstanbul – Hilâl Matbaası – 1331”.

Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin de yayınları geçen asrın ortasında kaleme alınan eserlerde geçmekteydi:

“Bu müdüriyet iskân işlerinde Batı fikirlerinden faydalanmış olup, yapmış olduğu bir takım neşriyat iskân ve yerleşme işinin o zamana kadar olduğundan tamamen başka şekillerde telakkî edilmeye başlandığını göstermektedir. Bu neşriyat arasında “İskân-ı muhacirîn” (İstanbul 1334/1916), “Türkmen aşiretleri” (İstanbul 1334/1916, “Kürdler” (İstanbul 1334) gibi eserler bilhassa zikredilmelidir; neşredilen eserlerin batı dillerinden tercüme edilmiş olması da dikkati çekmektedir” (Orhonlu, 1987: 120).

Bu bilgilerden yarım asır sonra yazılan bir tezde (Dündar, 2008); *“İttihatçı yayınlar ve resmî tezlerin oluşumu”* başlığı altında *“1918’de İttihatçı hükümetin düşüşünden birkaç ay önce AMMU üç yayın yapar”* denilmekte tam cümlelerin bu noktasında bir dipnot verilerek *“İttihatçı hükümetin düşüşünden sonra AMMU birkaç yayın daha yapar”* şeklinde dikkat edilmesi gereken bir ayırımdan sonra; *“Türkiye’de Yunan Fecâyi’i, Dahiliye Nezareti Muhacirîn Müdüriyeti Umumiyesi Neşriyatı’ndan numro:5, İstanbul 1919; Cemiyet-i Akvam ve Türkiye’de Ermeniler ve Rumlar, Dahiliye Nezareti Muhacirîn Müdüriyeti Umumiyesi Neşriyatı’ndan numro: 6, İstanbul 1337. Son çalışma Süleyman Özbek tarafından latin harflerine çevrildi (Türkiye’de Yunan fecâyü, cilt: 1-2, İstanbul: Berikan: 2002)”* bir açıklama yapılmaktadır (Dündar, 2008: 137 dn. 192). Tezin metninde sayfa altı atfindan sonra, cümle bu üç eserin künyeleriyle devam etmektedir: *“İskân-ı Muhacirîn”, “Türkmen Aşiretleri” ve “Kürdler”* (Dündar, 2008: 137). Burada eserlerin sıralamasında bir ayırım yapılması, ortaya atılan tezi güçlendirmek için seçilen bir yol gibi görünmektedir. Hâlbuki bu eserlerin hazırlık aşamaları konusunda M. Zekeriya Sertel’den daha önceki sayfalarında atıf yapan Dündar, bunu dikkate almadan kitapların basımının gecikme nedenlerini uygulanan bir politikanın parçası olarak kabul etmektedir (2008: 137-139). Bu karışıklığın bu tezin oturduğu eksen ile ilgili olduğu düşünülebilir.

Müdüriyet-i Umumiye’nin yayın (neşriyat) numaralarına göre eserlerin sıralaması şöyledir: Beynelmîlel Usul-i Temsil: İskân-ı Muhâcirîn, Türkmen Aşiretleri, Kürdler, Türkiye’de Yunan Fecâyi’ – Birinci Kitab, Türkiye’de Yunan Fecâyi’ – İkinci Kitab, Cemiyet-i Akvam ve Türkiye’de Ermeni ve Rumlar. Bunların dışında

talimatname ve nizamnameler de basılmış ve dağıtılmıştır. Kapağında basım yılı olarak, 1337 geçen, Yunan Fecâyi' kitabının, 22 Mayıs 1337 (1921) tarihli bir belgede, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'ye 300 adet gönderildiğini, makbuzlarının da gönderilen yazıya eklendiğini öğrenmekteyiz (ATASE, ISH, 97/27). Bu üç yüz adet kitabın 200'ü Türkçe, 20 tanesi Arapça ve 80 tanesi Fransızca olduğu ise aynı dosyadaki başka bir belgeden (ATASE, ISH, 97/27-2) anlaşılmaktadır.

Burada bu yayınların transkribe edilerek yayımlandıklarını belirtmemiz gerekmektedir. Bu yayımlananlardan biri olan “*Türkiye’de Yunan Fecâyii I-II*” adlı eserde küçük bir hata yapılmıştır. Kitabın içinde bulunan açıklayıcı kapaklarda, her dördünde de, genel müdürlüğün ismi aynen “*Muhâceret Müdü(i)riyet-i Umumiyesi*”, şeklinde geçmektedir (Turan vd., 2003: I, XIX, XXXV, 101).

Aynı şekilde yayımlanan “*Türkmen Aşiretleri*” eserinde, bu kurumun adı, “*Aşair ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyesi*” olarak geçmiştir (Hâbil Adem, 2008).

Değerlendirme ve Sonuç

Yayımlanan Osmanlı belgelerinde adını sıkça gördüğümüz, üzerinde çokça fikir yürütülen ve yorum yapılan bir kurum olarak İAMM ve daha sonra AMMU, isimlerinin tarihi gelişimi teşkilat tarihi ekseninde ele alınmıştır. 1913’te kuruluşu, 1916’da genel müdürlüğe dönüştürülmesi açıkça ortaya konulmuştur. Kurumun ilk müdürü Suad Bey’dir; ikincisi ise Şükrü [Kaya] Bey olacaktır. 1916 yılında genel müdürlüğe dönüştürüldüğünde genel müdür olarak Şükrü Bey atanmıştır. Kısa bir süre sonra iyi eğitim almış başka bir vatanperver bürokrat, daha sonra diplomat; Hamdi Bey, genel müdürlüğe getirilmiştir.

Kurumun adında geçen, “Muhacir” ve “Aşâir” kelimelerinin devletin zorlu bir zamanında, dış ve iç baskılarının günden güne arttığı bir dönemde, ülkede huzur ve sükûnun sağlanması için, alması bir teşkilat kurma yolunun bir uzantısı olduğu anlatılmıştır.

Kuruluş nedeni olarak, adından hareketle kolaycılıkla, aşırı milliyetçiliğe veya gayrimüslim düşmanlığına bağlandığı gözleniyorsa da aslen yapılanlar incelendiğinde bunun böyle olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu kurum da üzerine düşen görevi her türlü zorluğa karşı yerine getirmeye çalışmış; yanlışların önünü almaya da gayret etmiştir.

Yanlış yapmamak üzere, çok iyi eğitim almış yönetimce, ciddi çalışmalar yapılması teşvik edilmiş, savaşlarla alt üst olmuş memleketi daha iyi tanımak için (vatan yapmak için) bu yönde çaba gösterilmiştir.

Toplamda altı büyük neşriyat yapan Müdiriyyet-i Umumiye, aynı yolla birçok talimatnameyi ve nizamnameyi merkez ve taşraya göndermekten de geri durmamıştır.

Çok bilinmeyen, bilinmediği için de çokça eksik veya yanlış yorumların yapıldığı bu kurumun her etkinliği, belgelerin bizlere söylediği kadarıyla, başka çalışmalarda tekrar ele alınacaktır.

KAYNAKÇA

(Metin içinde belgelerin klasör-dosya ve gömlek numaraları verilmiştir)

Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, İstiklâl Harbi Katalogu (ISH).

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi (BOA).

Bâbîâlî Evrâk Odası evrakı (BEO).

İrade Dosya Usulü (DUİT).

İrade Dahiliye (İ.DH).

Dahiliye Nezareti (DH);

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus (DH.KMS),

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube (DH.EUM.2.Şb),

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH. İ.UM),

Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (DH.SYS),

Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı (DH.MB.HPS),

Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı (DH.MB.HPS.M).

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi (CA).

AHMAD, F. (1999). *İttihat ve Terakki 1908-1904*, 5. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları.

AKÇAM, T. (2008). *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, İstanbul: İletişim Yayınları.

ATAÖV, T. (2006). *Savaş Propagandası, 1914-18: İngiliz Mavi Kitaplarına Yanıt*, İkinci Baskı, İstanbul: İleri Yayınları.

BARDAKÇI, M. (2009). *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi: Sadrazam Talât Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususî Yazışmalar*, 4. Basım, İstanbul: Everest Yayınları.

ÇİÇEK, K. (2005). *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Ankara: TTK.

DÜNDAR, F. (2002). *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

DÜNDAR, F. (2008). *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Düstûr (1332). Tertib-i sâni, Cild: 5, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye.

EFİLOĞLU, A. (2010). "Fuat Dünder'in, Osmanlı Belgelerinde Kaybolan 'Modern Türkiye'nin Şifresi'", *Belleten*, C. LXXIV, S. 270, s. 531-570

ERDOĞDU, A. T. (2005). *Dahiliye Nezareti Teşkilat Tarihi (1836-1922)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tez Dan: Ahmet Yaşar Ocak, Ankara.

ERKAN, S. (1996). *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını.

FİNDLEY, C. V. (1994). *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Bâbîâlî*, Çev: Latif Boyacı – İzzet Akyol, İstanbul: İz Yayıncılık.

Habil Adem, (2008). *Türkmen Aşiretleri*, Yayına Hazırlayanlar (Yay.Haz): Hasan Babacan-Servet Avsar, Ankara: Vadi Yayınları.

- HACISALİHOĞLU, M. (2009). “İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Politikaları Bağlamında Türkçülük, Osmanlılık ve Türkleştirme Tartışmaları”, *Toplumsal Tarih*, 182, 64-69
- HALAÇOĞLU, A. (1995). *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK).
- HALAÇOĞLU, Y. (2006). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, 4. Baskı, Ankara: TTK.
- HALAÇOĞLU, Y. (2006b). *Sürgünden Soykırım Ermeni İddiaları*, İstanbul: Babıali kültür Yayıncılığı. *İkdam*, No: 6052.
- İLGÜREL, M. (2001). “İstimâlet”, *TDVİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, C.23, İstanbul, s. 362-363.
- İPEK, N. (1999). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, 2. Baskı, Ankara: TTK.
- İPEK, N. (2006). *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander Yayınları.
- KARPAT, K. H. (2002). “Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and Founding of Mecidiye, 1856-1878”, *Studies on Otoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*, Leiden: Brill, p. 202-234.
- KAYMAZ, İ. Ş. (2006). *Mezopotamya'da Emperyalist Kapışma ve Yerleşme*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- KERİMOĞLU, H. T. (2009). *İttihat-Terakki ve Rumlar (1908-1914)*, İstanbul: Libra Yayıncılık.
- KIRANLAR, S. (2005). *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Kurumları (1914-1923)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dan: Sabahattin Özel, İstanbul.
- KIRMIZI, A. & AKTAR, A. (2009). “Bon Pour L'Orient: Fuat Dündar'ı Deşifre Ederken”, *Tarih ve Toplum*, S. 8, s. 157-186
- KUTLAY, N. (1992). *İttihat Terakki ve Kürtler*, Genişletilmiş 3. Basım, Ankara: Beybün Yayınları.
- Millî Eğitim Bakanlığı (1997). “Muhâcirûn”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, Eskişehir: MEB (Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi), s. 449-450.
- ORHONLU, C.(1987). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- ORTAYLI, İ. (2008). *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, , 2. Baskı, Ankara: Cedit Neşriyat.
- ÖZDEMİR, M. (2007). *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ülkesinde Yaşanan Göç Hareketleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dan: Kenan Kırkpınar, İzmir.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (2007). *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Ankara.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (1995). *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, İkinci Baskı, Ankara.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (1996). *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezâlîmi II: Anadolu'da Yunan Mezâlîmi*, Ankara.
- TEKELİ, İ. (2008). “Osmanlı İmparatorluğu'nda Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu”, *Göç ve Ötesi*, , İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

TURAN, M.& ÖZBEK, S. & YILDIRIM, Z. (Yay.Haz), (2003). *Türkiye 'de Yunan Fecayı I-II*, Ankara: Berikan Yayınları.

TÜRKMEN, Z. (2006). *Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği (1913-1914): Avrupalı Devletler Denetiminde Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları*, Ankara: TTK.